

СТИЛЬ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ПЕДАГОГІВ ДЕРЖАВНИХ ЗАКЛАДІВ ОПІКИ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається проблема стилю професійного спілкування педагогів шкіл-інтернатів. Індивідуальний стиль педагогічного спілкування вчителів являє собою утворення сукупності комунікативної, емоційної та поведінкової складових, що проявляються через його формальну та змістову сторони. Установлено, що за формальною стороною професійного спілкування в школах-інтернатах переважають учителі з авторитарним стилем, а за змістовою стороною – з демократичним.

Ключові слова: *стиль професійного спілкування педагогів, формальна та змістова сторони стилю спілкування, педагогічне спілкування вчителів в умовах школи-інтернату.*

The article is devoted to the analysis of style of professional communication of teachers of boarding-schools. An individual style of pedagogical communication of teachers is represented as a whole formation of communicative, emotional and behavioural components that can be seen from its formal and content part. It was established that teachers from boarding schools by the formal part of professional communication were the most numerous with an authoritarian style, but by the content part – with a democratic style.

Key words: *style of professional communication of teachers, the formal part and the content part of style of communication, pedagogical communication of teachers of boarding school.*

Невід'ємною складовою вдосконалення діяльності державних закладів опіки є організація взаємовідносин педагогів та їхніх вихованців. Одна з провідних ролей у цьому процесі належить оптимізації педагогічного спілкування вчителя, його поступовому переходу від авторитарних традицій минулого до демократизації. Саме тому знання індивідуального стилю професійного спілкування педагога, його формування та еволюції є актуальною проблемою як державних закладів опіки, так і сучасних психолого-педагогічних досліджень.

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження стали провідні положення про розвиток особистості в процесі життєдіяльності (М.Борисhevський, Г.Костюк, О.Леонтьєв, С.Максименко, С.Рубінштейн та ін.), учення про психологічні аспекти діалогічного спілкування (В.Андрієвська, Г.Балл, З.Карпенко, М.Корнєв, В.Москалець, Л.Орбан-Лембрик, Т.Титаренко та ін.), ґрунтовні розробки проблематики педагогічного спілкування (О.Бодальов, С.Братченко, Ф.Гоноболін, С.Кондратьєва, Д.Крюкова, Н.Кузьміна, М.Лісіна, Б.Ломов, М.Марусинець, О.Мудрик та ін.), положення про особливості особистісного розвитку вихованців закладів інтернатного типу (І.Дубровіна, Й.Лангмейер, З.Матейчик, В.Мухіна, О.Прихожан, Н.Толстих та ін.).

Психологічному аналізу теорії стилів і рівнів професійного спілкування педагогів присвячені праці вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів: І.Амінова, М.Березовіна, Н.Вітюк, Д.Леонтьєва, Л.Габдуліни, В.Галузьяка, О.Галляна, А.Добрович, В.Кан-Каліка, Я.Коломінського, С.Максименка, В.Мерліна, Г.Мешко, Р.Овчарової, В.Погольші, В.Симонова, І.Шкуратової, М.Щукіна та ін., які вивчали інструментальний бік стилю спілкування та його зв'язок з властивостями різних рівнів індивідуальності, комунікативні вияви мотивації

педагогічної діяльності, впливи когнітивних структур особистості педагога на результативність його професійного спілкування.

Аналіз цих досліджень дозволяє зробити висновок, що стиль спілкування є цілісним утворенням, який складається зі смислової та операційної підструктур, що формуються в результаті процесів взаємодії й взаєморозуміння учасників спілкування. У стилі педагогічного спілкування проявляються особливості комунікативних можливостей педагога, характер його взаємин з учнями, творча індивідуальність самого вчителя й особливості учнівського колективу і особистості учня [3, с.31].

На нашу думку, кожен педагог повинен мати індивідуальний стиль професійного спілкування, у якому виражається своєрідність його особистості. Ситуативна гнучкість у комунікативній діяльності педагога не заперечує стабільності стильової організації спілкування, а їхнє поєднання дозволяє говорити про створення оптимального педагогічного спілкування. Виділення певних психолого-педагогічних критеріїв та ситуаційних умов веде до підвищення ефективності професійного спілкування педагога і він може використовувати різні способи й прийоми спілкування залежно від педагогічної ситуації.

Таким чином, аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що вивченню проблеми стилю педагогічного спілкування присвячено цілий ряд теоретико-експериментальних досліджень, у яких аналізуються психологічні особливості та компонентна структура стилів професійного спілкування педагогів, визначається навчально-виховна ефективність різних стилів. Проте мало зустрічається наукових праць, присвячених дослідженню стилю професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу. Адже важливу роль у становленні особистості вихованця державних закладів опіки відіграє міжособистісне спілкування дитини зі значущими людьми, якими часто стають учителі, вихователі, психологи, соціальні педагоги та ін. З утратою емоційно насичених родинних зв'язків діти, позбавлені батьківського піклування, утрачають почуття безпеки, довіри до оточуючих людей [2]. Формування у вихованців почуття захищеності, впевненості в тому, що їх зрозуміють, захистять, піклуватимуться про них – першочергове завдання психологічної служби та педагогічного колективу шкіл-інтернатів.

Недостатня розробленість проблеми професійного спілкування педагогів з дітьми в умовах державних закладів опіки зумовили вибір **мети** повідомлення, що полягає у виявленні специфічних психологічних особливостей стилю професійного спілкування педагогів шкіл-інтернатів для дітей, позбавлених батьківського піклування.

Індивідуальний стиль професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу як складний інтегральний феномен являє собою сукупність комунікативної, емоційної й поведінкової складових, що проявляються через його змістову та формальну сторони.

У контексті цього визначення емпіричне дослідження включало виявлення авторитарного, ліберального та демократичного стилів професійного спілкування педагогів, причому диференціювалась їхня змістова та формальна сторони; діагностику рівня комунікабельності, мовленнєвої тривожності, пси-

хологічної готовності до педагогічної взаємодії вчителів за стильовою спрямованістю.

В експериментальному дослідженні взяли участь учителі початкових класів чотирьох обласних шкіл-інтернатів, де виховуються діти, позбавлені батьківського піклування (Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей). Середній педагогічний стаж становив 16 років.

Для визначення стилів професійного спілкування вчителів закладів інтернатного типу було використано методика діагностики стилю педагогічної взаємодії «АДеЛЬ» В.Симонова [5], що визначає спрямованість педагогічного спілкування за стилями (авторитарний, ліберальний, демократичний) та їхніми сторонами (формальна й змістова). Автор вважає, що формальна сторона стилю спілкування характеризує форму звернення й ставлення вчителя до учня, а змістова – суть, основний зміст його окремих дій та вчинків, що в сумі складає базу власне навчально-виховної діяльності вчителя на уроці [5, с.154].

Результати опитування педагогів шкіл-інтернатів засвідчили наявність змішаних стилів педагогічного спілкування, проте найчисельнішими за формальною стороною спілкування виявилися вчителі з авторитарним стилем (50%), а за змістовою стороною – з демократичним (50%) (див. табл. 1). Уважаємо, що така диференціація свідчить про невідповідність зовнішніх проявів комунікативної взаємодії внутрішнім, особистісним характеристикам, які спостереженням виявити важко.

Таблиця 1

Характеристика стилів професійного спілкування вчителів початкових класів шкіл-інтернатів (за методикою В.П.Симонова)

Формальна (зовнішня) сторона спілкування (у %)	Змістова (внутрішня) сторона спілкування (у%)			
	Авторитарний стиль	Ліберальний стиль	Демократичний стиль	Разом
<i>Авторитарний стиль</i>	19 Справжній авторитар (відзначається реальною турботою про справу, незважаючи на інтереси особистості)	6 «Лякаючий» і безвідповідальний (головна риса – непослідовність та ігнорування інтересів справи)	25 Надмірно вимогливий за наявності особистісної організованості та реальної турботи про людину	50
<i>Ліберальний стиль</i>	0 «Обманливо безвідповідальний», тобто досягне хорошого результату за рахунок переважання інших	13 Справжній ліберальний (цілковите ігнорування інтересів справи та формальна турбота про людину)	0 Не вміє вимагати (відсутні лідерські тенденції, працює за підлеглих)	13

	6	6	25	37
<i>Демократичний стиль</i>	Доброзичливий і вельми відповідальний (проявляє турботу не на шкоду справі)	Доброзичливо-безвідповідальний (проявляє турботу на шкоду справі)	Справжній демократичний (реальна турбота як про людину, так і про справу)	
Разом	25	25	50	100

Інтерпретація даних таблиці засвідчує, що 25% педагогів у процесі вербальної та невербальної комунікації та в ціннісно-смісловому аспекті проявляють справжній демократичний стиль професійного спілкування, проте 19% учителів притаманний справжній авторитарний стиль, коли турбота про справу, її результат іде всупереч особистісним інтересам вихованців школи-інтернату. При цьому в авторитарному стилі, як характеристиці конкретних способів реалізації комунікативного потенціалу особистості, участь педагога в спілкуванні з учнями набуває форми своєрідного поглинання спільної діяльності одного з її учасників [4].

Дослідження кореляцій формальної та змістової сторін стилю професійного спілкування педагогів показало, що авторитарний стиль визначається різноманітністю взаємозв'язків за формальною стороною (переважно в діапазоні $r = -0,503 \div 0,701$ при $p \leq 0,05$), у той час як демократичний стиль – за змістовою стороною ($r = -0,521 \div -0,693$ при $p \leq 0,05$). Зокрема, формальна сторона *авторитарного стилю професійного спілкування* педагогів характеризується недовірою, агресивністю й авторитаризмом як типами міжособистісних взаємин, неемпатійністю, наявністю високого рівня мовленнєвої тривожності та синдрому емоційного вигорання.

Аналіз результатів кореляцій *демократичного стилю професійного спілкування* педагогів засвідчив, як уже згадувалось, їх розмаїття за змістовою стороною, що зумовлено внутрішньою сформованістю цього стилю у вчителів початкових класів шкіл-інтернатів. Виявилось, що змістова сторона демократичного стилю професійного спілкування педагогів характеризується високим рівнем емпатії, низьким рівнем авторитаризму, агресивності, покірливості в міжособистісних взаєминах ($r = -0,522 \div -0,573$ при $p \leq 0,05$).

Інтерпретація результатів дослідження *ліберального стилю професійного спілкування* педагогів школи-інтернату вказує на його двоїстий характер, що проявляється в одночасному переважанні дружелюбності за внутрішньою (змістовою) стороною спілкування ($r = 0,510$ при $p \leq 0,05$) та авторитаризму – за зовнішньою стороною спілкування ($r = 0,531$ при $p \leq 0,05$). Уважаємо, що виділення цих аспектів ліберального стилю педагогічного спілкування (коли вчитель загалом дружелюбно ставиться до учнів, але у взаєминах з ними проявляє авторитаризм) є свідченням специфіки професійного спілкування вчителів шкіл-інтернатів.

Отже, дослідження статистично значущих зв'язків показало, що авторитарний стиль професійного спілкування характеризується різноманітністю кореляцій за формальною стороною, у той час як демократичний стиль – за змістовою стороною. Уважаємо, що така суттєва різниця у взаємозв'язках свідчить про різне співвідношення його внутрішніх і зовнішніх детермінант у полярних стилях педагогічного спілкування вчителя початкових класів школи-інтернату, а саме: якщо авторитарний стиль зумовлений переважно зовнішніми чинниками, то демократичний – здебільшого внутрішніми. Ліберальний стиль професійного спілкування педагогів характеризується незначною кількістю корелятивів, що є показником його ригідності та обмеженості.

Для уточнення наявності в педагогів шкіл-інтернатів демократичної, ліберальної чи авторитарної спрямованості у взаєминах з оточуючими ми використали методику «Самооцінка стилю керівництва» (у модифікації Є.Льїна), що передбачало виявлення переважаючої педагогічної позиції вчителя як організатора навчально-виховного процесу. Згідно з результатами опитування високий ступінь вираження авторитарного стилю керівництва навчально-виховним процесом притаманний 6% педагогів, а демократичного стилю керівництва – 63%. Проте 75% учителів шкіл-інтернатів з авторитарною спрямованістю визначають середній ступінь її вираження, що свідчить про вимогливість, непохитність та рішучість у судженнях, упередженість в оцінках тощо.

Наявність у 50% учителів низького ступеня вираження ліберального стилю керівництва підтверджує думку про те, що педагогам державних закладів опіки він притаманний менше, аніж авторитарний та демократичний стилі. Адже професійна діяльність учителів шкіл-інтернатів відбувається в умовах, що об'єктивно не сприяють формуванню індивідуального ліберального стилю керівництва.

Експериментальна верифікація даних дослідження комунікативної сторони стилю професійного спілкування педагогів шкіл-інтернатів засвідчила, що високий рівень комунікабельності наявний у 83% учителів із демократичним стилем спілкування, 75% – з ліберальним стилем, 17% – педагогів з авторитарним стилем професійного спілкування. Аналіз порівняння результатів самооцінки рівня комунікабельності з його оцінкою експертами показує їх повну відповідність у вчителів із ліберальним стилем спілкування, часткову відповідність у педагогів із демократичним стилем та значне завищення експертної оцінки у вчителів з авторитарним стилем спілкування. Припускаємо, що зниження самооцінки рівня комунікабельності в педагогів з авторитарною спрямованістю зумовлене небажанням вступати в емоційно насичені стосунки з вихованцями, при цьому як механізм психологічного захисту вчителі обирають командні, лаконічні звернення до дітей. На думку Н.Амінова, такі домінують незалежні педагоги академічного типу меншою мірою відповідають соціальним стандартам якості роботи в початковій школі [1, с.22].

Дослідження емоційної сторони стилю професійного спілкування виявило високу мовленнєву тривожність у 83% учителів закладів інтернатного типу з авторитарним стилем професійного спілкування, у 75% педагогів із ліберальним стилем спілкування та у 67% учителів із демократичною спрямованістю,

що свідчить про наявність значної психологічної напруги в комунікативній діяльності більшості педагогів державних закладів опіки.

Відповідно до визначеної структури стилю професійного спілкування педагогів вивчення поведінкового компонента включало дослідження рівня психологічної грамотності вчителів у процесі вирішення педагогічних ситуацій (за методикою А.Фурмана). Виявлений щільний кореляційний зв'язок на рівні $p \leq 0,05$ свідчить про те, що висока психологічна грамотність притаманна педагогам із загальною демократичною спрямованістю в спілкуванні й характеризується вмінням розуміти інших на основі співпереживання, здатності до подолання стресових ситуацій та відсутності мовленнєвої тривожності. Проте більшість учителів шкіл-інтернатів (69%) має низький рівень психологічної готовності до роботи з вихованцями, що свідчить про необхідність розробки навчальної програми для педагогів з оптимізації професійної взаємодії з дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Висновки. Проведене теоретичне та емпіричне дослідження параметрів стилю професійного спілкування вчителів початкової ланки шкіл-інтернатів дозволяє зробити такі висновки:

- стиль професійного спілкування педагогів державних закладів опіки є складним інтегральним утворенням, сукупністю комунікативного, емоційного й поведінкового компонентів, на формах та змісті якого позначається специфіка навчально-виховної роботи в цих закладах;
- серед опитаних учителів найчисельнішими за формою звернення виявилися педагоги з авторитарним стилем, а за змістовою стороною – з демократичним стилем професійного спілкування. Уважаємо, що така різка диференціація стилів педагогічного спілкування вчителів свідчить про невідповідність експресивних особливостей взаємин їх внутрішнім характеристикам, недоступним для безпосереднього споглядання;
- аналіз отриманих результатів свідчить про недостатній рівень сформованості комунікативної, емоційної та поведінкової сторін стилю професійного спілкування педагогів закладів інтернатного типу;
- дослідження комунікативної діяльності засвідчує відповідність самооцінки комунікативних рис педагогів з оцінкою експертів у вчителів із ліберальним стилем професійного спілкування, часткову відповідність – у вчителів із демократичним стилем. У педагогів з авторитарним стилем професійного спілкування оцінка власної комунікабельності є набагато нижчою за оцінку експертів;
- виявлено підвищений рівень мовленнєвої тривожності в педагогів державних закладів опіки не залежно від стилів професійного спілкування;
- встановлено низький рівень психологічної грамотності в процесі вирішення педагогічних ситуацій у вчителів з авторитарним стилем професійного спілкування та високий рівень – у педагогів із демократичним стилем професійного спілкування.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо теоретичне й експериментальне вивчення емоційно-особистісної сфери педагогів державних

закладів опіки, що поглибить розуміння особливостей їхнього професійного спілкування й визначить практичні заходи профілактичної та корекційної роботи.

1. Аминов Н. А. Природные предпосылки педагогических стилей у преподавателей начальной школы / Н. А. Аминов // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 14–23.
2. Кулеша М. М. Характерні психологічні особливості спілкування молодших школярів з вчителями у школі-інтернаті для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / М. М. Кулеша // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ ім. В. Стефаника, 2004. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 134–143.
3. Максименко С. Д. Професійне становлення молодого вчителя / С. Д. Максименко, Т. Д. Щерба. – Ужгород : Закарпаття, 1998. – 106 с.
4. Психологія професійної діяльності і спілкування / за заг. ред. Л. Е. Орбан, Д. М. Гриджука. – К. : Преса України, 1997. – С. 156–167.
5. Симонов В. П. Педагогический менеджмент : 50 НОУ-ХАУ в управлении педагогическими системами : учеб. пособ. / В. П. Симонов. – М. : Педагогическое общество России, 1999. – 430 с.